

соціальні проблеми регіоналізації: Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. – Харків, 25–27 травня 2001 р. – К.: Стилос, 2002. – С. 63–78. 26. Яковина М. Перспективи запровадження регіонального самоврядування в Україні [Електронний ресурс] / М. Яковина // *Аспекти самоврядування*. – 2005. – № 4 (30). – Режим доступу до джерела: <http://www.cpp.org.ua/aspekts/122/348>.

УДК 32:159.922

Л. Кучма

Національний університет “Львівська політехніка”

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ

© Кучма Л., 2009

Розглянуто проблему ціннісного виміру політичного маніпулювання в сучасних політичних процесах, приділено увагу антиціннісному трактуванню маніпулювання у його співвідношенні з базовими суспільними цінностями.

This article is devoted to the problem of valuable measurement of political manipulation in the modern political processes. The author pays a great attention to the analysis of the antivaluable treatment of manipulation in its correlation with basic civil valuables.

За останнє десятиріччя у нашій країні відбулися значні зміни, які торкнулися усіх складових функціонування нашої держави, її політичної та економічної систем. Суспільство зіткнулось з новими політичними явищами та проблемами. Прикладом таких нових процесів є практика негативного маніпулятивного впливу на суспільну думку, особливо під час виборчих кампаній. Відомо, що маніпулювання людьми можливе та ефективне лише за наявності відповідних знань про об'єкт такого впливу. Для отримання таких знань існує чітко відлагоджена система засобів, які дають змогу виявити настрої, позиції, цінності населення, що згодом сприятиме налагодженню ефективного процесу маніпулятивного впливу.

Аналізуючи сучасний політичний процес, більшість дослідників доходять висновку, що саме маніпулювання та поширення маніпулятивних технологій стає основною проблемою дослідження та функціонування політичного буття. Маніпулятивні технології стають основними інструментами у передвиборчій боротьбі та в повсякденній політичній діяльності як різних суб'єктів політичного процесу. Методи політичного маніпулювання постійно удосконалюються, їх роль у житті суспільства стає все більшою. Багато вчених взагалі вважають, що дія чи ефективність маніпуляцій проявляється не тільки у тому, що люди голосують за потрібного кандидата, а передусім у тому, що населення сприймає виборчий інститут як єдино легітимну та ефективну форму прояву народної волі, визнає правила гри, які встановлюються правлячим режимом, навіть якщо не визнає легітимності цього режиму. Людина, яка йде на вибори зі щирим бажанням повпливати на хід розвитку держави, на думку дослідників, вже є жертвою маніпулювання [7, с. 12]. У цьому випадку розмови про цінності свободи, демократії, можливості свідомого волевиявлення на виборах є цілковитою містифікацією. Вибори перетворюються у керований процес, а довіра населення до демократичних інститутів, механізмів та цінностей є ні чим іншим, як результатом тотального та цілеспрямованого маніпулювання свідомістю.

З огляду на цю специфіку маніпулювання, на нашу думку, вкрай важливо звернути увагу передусім на ціннісний вимір та особливості маніпулятивного впливу, на реальні та можливі зловживання суб'єктів політичного процесу на нові виклики суспільству, що ними провокуються.

Нашим завданням є розгляд політичного маніпулювання крізь призму реальних політичних цінностей та антицінностей, які формують передумови політичної діяльності людини.

Новизна проблеми полягає у дослідженні ціннісного виміру політичного маніпулювання, що сприятиме визначенню цінності окремої людини у кожен окремий період розвитку суспільства. У роботі

наголошується на відкритості цієї проблематики для соціальних досліджень, які б враховували особливості сучасного стану розвитку суспільства, різноплановість суспільних сил, відсутність єдиної позиції стосовно аксіологічної сутності політичного маніпулювання.

Політика, зазвичай, розглядається як взаємодія, основним суб'єктом якої є людина з її особливостями сприйняття, ставлення до оточуючого світу, свідомої життєвої позиції тощо. У політиці достатньо легко віднайти багато суб'єктивних компонентів. До них належать: світогляд, ідеологія, психологія, культура тощо. "Людське обличчя" політики значною мірою є залежним від світу цінностей як суб'єктивних переваг людей, їх уявлень про бажані чи небажані події чи явища, які виражають їх суспільну значущість.

Сьогодні вибудовується нова демократична система цінностей, в основі якої, в епіцентрі розвитку суспільства перебувають інтереси особи та визнання вільного її розвитку як умови вільного поступу усіх людей. Водночас наріжні камені цієї піраміди «розмиваються» прихованими тенденціями зростання маніпулятивного впливу, який стає все поширенішим у політичній практиці, все частіше проривається на поверхню суспільного життя.

Людині завжди було притаманне ціннісне ставлення до предметів та явищ навколишнього світу. У процесі осмислення виявлялась значущість останніх, тобто визначалась їх цінність, та й, взагалі, цінність самої людини. Коли йдеться про політичне маніпулювання людиною, остання автоматично ототожнюється з неживим предметом, втрачає своє ціннісне наповнення. В такий спосіб маніпулятивний вплив за своєю суттю руйнує особистий унікальний потенціал людини, її здатність бути суб'єктом суспільного життя, вільного спілкування, творчої та ефективної діяльності, творцем власної долі. Саме тому можемо стверджувати про негативне аксіологічне наповнення сутності маніпулювання, про політичну маніпуляцію як антицінність.

У науковій літературі цінності трактуються як специфічні соціальні визначення об'єктів навколишнього світу, які виявляють їх позитивне або негативне значення для людини та суспільства (добро, зло, прекрасне, потворне, ідеали тощо). Цінності є внутрішнім стрижнем культури, концентрацією духовних потреб та інтересів соціальних спільнот, центрами мотивації людської поведінки. Т. Парсонс трактує цінності як найвищі принципи соціальної дії, які забезпечують об'єднання індивідів у спільноту та згоду всередині цієї спільноти. Отже, цінності одночасно інтегрують та диференціюють людей, сприяють виникненню соціальних класів, верств, етнічних груп, націй та народів [2, с. 113].

Політичні цінності та людина як найважливіша з них творить ядро важливих компонентів політичної діяльності:

- ідеології як системи цінностей та групових переконань й переваг;
- політичної культури як моделі орієнтації та поведінки людини в політиці, яка включає пізнання, емоції, оцінки та слугує критерієм вибору політичної інформації;
- політичної системи – цінностей та інститутів, які організують використання політичної влади;
- самої політики як встановлення та розподілу цінностей у суспільстві.

Така роль цінностей у політичній сфері визначається тим, що дуже часто в політику люди привносять свої власні уявлення про найбажаніше чи, навпаки, небажане, а цінності якраз й являють собою бажані події, мету, до якої прагнуть.

Сьогодні в гуманітарних науках виділяють дві полярні концепції цінностей: функціонально-соціологічну та психологічну. У центр уваги першого напрямку покладено здатність цінностей регулювати реальну поведінку особистості та пов'язувати її з системою соціального значення, з нормативною функцією цінностей. Цей напрямок досліджень встановлює важливу роль ціннісної свідомості в соціальній організації. У контексті людського виміру цінності наділяються двоїстою функцією: особистою та соціальною. Особистий зміст цінностей проявляється у чотирьох їх якостях. Цінності, по-перше, мають концептуальний елемент, глибший, ніж почуття, емоції чи потреби. У цьому значенні цінності розуміються як абстракції, виведені з досвіду. По-друге, вони афективно наповнені чи включають визначене тлумачення, що має емоційний аспект. По-третє, вони не є конкретними цілями, але співвідносяться з ними та слугують критеріями вибору. По-четверте, вони є доволі істотними.

Досвід свідчить, що у соціумі існує доволі широке коло ціннісних домінант, що взаємодіють. Специфіка їх полягає у тому, що вони, здійснюючи значний вплив на політичне життя, як правило, мають позаполітичний характер та походження, передусім з більш фундаментальних сфер буття: моралі, релігії, економіки тощо. Саме у політичній сфері ці цінності реалізуються, визначаючи, власне, політичні цінності, їх зміст, вибір політичних пріоритетів, характер політичної аргументації, інструментарій та програматику політичної дії, їх межі та можливості впливу на суспільне життя.

Основною ціннісною домінантою політики дослідники називають ідею захисту та реалізації прав людини як основної цінності. Саме тому йдеться про важливість орієнтувати людину щодо її місця та ролі у суспільстві. Характер такого орієнтування визначається способом соціального існування людини та типом її свідомості. Для розвинених країн головною серед системи базових цінностей є свобода, яка ставить людину у центр суспільного буття. Найвищою метою визнається розвиток людської індивідуальності, дії людини відповідно до власного вибору, інтересів та потреб.

Свобода – це передусім свобода вибору суспільного устрою та форми державного правління, це можливість адекватного забезпечення основних життєвих потреб людини, це свобода від утисків та обмежень з боку владних структур, а також гарантована можливість розпоряджатися собою, своїм життям та своїм майном. До неї належить й сукупність політичних прав та свобод, що окреслюють місце людини у державі, її здатність здійснювати вплив на політичні інститути та на хід політичних процесів. Отже, цінності є важливим компонентом механізму політичних орієнтацій та діяльності, вони визначають сутність найфундаментальніших політичних явищ та дають змогу краще розкрити людську, суб'єктивну природу політики [8, с. 45].

Будучи певними критеріями вибору у політичній дійсності політичні цінності водночас можуть розглядатися як засіб маніпуляції, зокрема під час маскування хибних цілей популярними цінностями. Історія політичного життя знає приклади маніпулятивного використання цінностей: скільки найрізноманітнішого змісту вкладалось у такі категорії, як свобода, рівність, демократія тощо. Не є винятком й наша сьогодення дійсність: потрібен особливий талант у розпізнаванні за вербально заявленими цінностями реальних цілей, які переслідують різні політичні угруповання за допомогою апеляцій до цінностей.

Цю ситуацію можна пояснити тим, що часто цінності трактуються як загальноприйняті переконання стосовно цілей, до яких повинна прагнути людина, та засобів, які вона може використовувати для досягнення цих цілей. У цьому випадку цінності поділяють на термінальні (цінності-цілі) та інструментальні (цінності-засоби). Термінальні цінності репрезентовані традиціями, свободою, а інструментальні – авторитетністю, спілкуванням [12]. Перша група цінностей є стійкішою та тісніше взаємопов'язана з системою суспільних цінностей.

Трактуючи політичні цінності як засіб в арсеналі маніпулятора, не можна забувати про суть самого маніпулювання у його ціннісному вимірі. У цьому випадку можемо трактувати феномен маніпулювання свідомістю особистості як цінність у її негативному наповненні, і швидше стверджувати про визначення його як антицінності. Беручи за аналогію цю типологію цінностей, для визначення ціннісного потенціалу політичного маніпулювання можна трактувати останнє як антицінність-ціль та антицінність-засіб.

У науковій літературі антицінностями називають такі реальності, які за своєю природою суперечать цілісній структурі особистості: ненависть, расизм, пристрасть до розкоші, заздрість, експлуатація людини людиною [4]. Водночас є реальності, цінність чи антицінність яких залежить від їх використання. Прикладом таких реальностей можуть бути гроші, які перетворюються у цінність, якщо стають засобом розвитку культури чи солідарності з бідними. Яскравим прикладом є й влада, яка може перетворитися з цінності позитивної, що слугує іншим людям, організовує їх та керує ними, стимулює до розвитку, у антицінність, що проявляється у підпорядкуванні людей, принижуванні, нехтуванні їх інтересів з метою реалізації власного, егоїстичного блага. Кожна особистість формує свою власну шкалу об'єктивних цінностей, які групує у ієрархічному порядку, для того, щоб згодом ця шкала стала вихідним мотивом чи орієнтиром у майбутніх її діях.

Враховуючи основні тлумачення та основні прояви політичної маніпуляції, необхідно зазначити, що у цьому понятті проявляються два його основні значення – пряме й метафоричне. Саме останнє з них сьогодні стає основним та базовим тлумаченням цього поняття, привертаючи до себе все більшу увагу дослідників. У своєму метафоричному наповненні маніпулювання має достатньо високу диференціацію, тобто у цьому випадку йдеться про систему понять, для яких як родова виступає маніпуляція. До системи таких понять можна віднести маніпулятивний вплив, психологічні маніпуляції, маніпулювання (в тому числі і маніпулювання в політиці, маніпулювання суспільною думкою, суспільною свідомістю тощо), міжособистісні маніпуляції, соціально-політичне маніпулювання особистістю тощо.

Дослідники, вивчаючи маніпулятивну діяльність загалом, стверджують про її позитивне значення, особливо про еволюцію тваринного світу в процесі становлення людини. Маніпулювання й сьогодні відіграє прогресивну роль в удосконаленні технічних можливостей, в освоєнні різних природних сфер Землі та космосу. І це не дивно, адже в буквальному розумінні термін „маніпуляція” (від фр. *manipulation*, лат. *manipulus* – жменя або *manus* – рука) означає рух рук, що пов'язаний із виконанням певної програми чи

завдання. Маніпуляції – різні види дій, які виконуються руками: управління важелями, виконання медичних процедур, довільне поводження з предметами.

У метафоричному трактуванні означенням маніпулювання може бути певний психологічний вплив на іншу людину, який не завжди нею усвідомлюється й змушує її діяти так, як того бажає маніпулятор. Останній найчастіше приховує свої наміри, щоб досягти бажаної мети. Отже, маніпуляція – це вид психологічного впливу, досконале здійснення якого веде до прихованого спонукання в іншій людині намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями. Загалом маніпуляції можна визначити так: дії, скеровані на „прибирання до рук” іншої людини, які виконуються так майстерно, що у неї (людини, над якою здійснюється маніпуляція) створюється ілюзія, що вона сама управляє своєю поведінкою. Ціль маніпулятора – створити „вільний вибір”, змінити поведінку аудиторії на свою користь, уникаючи прямого примусу, лише скеровуючи дії реципієнта [9, с. 114].

У науковій літературі політичне маніпулювання розглядається як система засобів ідеологічного та духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей; цілеспрямований вплив на громадську думку та політичну поведінку задля спрямування їх у заданому напрямку. У Великому Оксфордському словнику політичне маніпулювання визначається як вигідний й підступний вплив на людей з метою досягнення особистої вигоди засобами масової інформації [11, с. 191].

У політологічних дослідженнях політичного маніпулювання домінують значення мають два напрямки: апологетичний, згідно з яким політичне маніпулювання розглядається як необхідний засіб управління свідомістю мас, оскільки у масовому суспільстві управління масами стає неминучим і процес омасовлення досягає свого апогею у сучасному технічному світі, сучасній техногенній цивілізації; та соціально-критичний напрямок, який кваліфікує політичне маніпулювання як принципово нове сприйняття соціальної дійсності, нової системи взаємовідносин між людьми [11, с. 191]. За такої системи взаємовідносин людина трактується з позиції залежності, підданості примусу та тиску. У цьому випадку заперечується унікальність та неповторність кожного, що призводить, своєю чергою, до ускладнення процесу поступу усього людського співтовариства.

Відколи людина розпочала досліджувати, вивчати сама себе, пізнавати свою внутрішню сутність, відтоді виникає потреба визначити її значення та внесок у існування усього живого. Тезою, яка підтверджує найвищу цінність окремої особистості, ще у IV ст. до н. е. озвучив Протагор, для якого людина була мірою усіх речей, існуючих, як вони існують, та неіснуючих, як вони не існують. Отже, людина була, є і буде найвищою цінністю, тобто критерієм для оцінки предметів та явищ навколишнього світу, зокрема тих, які вона сама творить у процесі своєї діяльності.

Якщо розглядати політику як сферу діяльності, яка пов'язана з відносинами між соціальними та соціально-етнічними утвореннями, основою якої є проблема завоювання, утримання та використання влади, то логічно випливає, що в її основі лежить модифікація суспільної поведінки в інтересах певних суб'єктів політики, а найчастіше пануючої еліти. Ця модифікація полягає у координації групової діяльності, зміні її напрямку та у підтримці чи відмові від існуючих традицій. У цьому випадку політичне маніпулювання можна з впевненістю назвати одним із найдавніших способів здійснення влади. У контексті теорії макіавеллізму, саму політику трактують як мистецтво маніпулювання людьми. Представникам цієї теорії протистоять ті, хто вважає за необхідне підкорятися загальноприйнятим нормам моралі у політиці. Ці дві позиції ніяк не можуть досягнути певної «золотої середини» стосовно проблеми маніпулювання, хоча, на наш погляд, її пошук стає все більш нагальним та необхідним для сучасного суспільства.

Створені людиною можливості та засоби маніпулятивного впливу дають змогу побачити їх антиціннісну, здебільшого шкідливу сутність. Покажемо у цьому випадку є збіг чи незбіг систем цінностей, якими керуються у своїх діях суб'єкт та об'єкт політичного маніпулювання. Дослідники стверджують, що чим більше буде збігів у цих системах цінностей цих двох груп, тим швидше і успішніше розвиватиметься демократичне суспільство [5, с. 163].

Не останню роль у гальмуванні демократичного розвитку відіграє й загальна плінність політичних орієнтацій, які доволі повільно перетворюються, власне, у політичні цінності. Наслідком цього є аполітичність більшої частини громадян, або ж спотворена поінформованість, яка сприяє виробленню вигідної маніпулятору громадської думки. Саме тому можемо стверджувати про цінності як про засіб політичного маніпулювання, що перетворюються у певні стереотипи, символи, кліше та політичні міфи, які використовуються суб'єктом маніпулятивного впливу, що відкидає елементи попередньої системи цінностей та використовує вигідний для нього політичний досвід.

Поєднання апологетичного та соціокритичного підходів до маніпулювання свідчить про складність та неоднозначність цього процесу, про необхідність враховувати позитивне та негативне наповнення політичних цінностей, які проявляються у самій сутності та специфіці процесу маніпулятивного впливу. Отже, йдеться про практичне та теоретичне визначення проблеми маніпуляції особистістю, що проявляється у нівелюванні її унікальності, в обмеженні її розвитку через відмову від особистої свободи, у перетворення її в об'єкт соціального буття, що на пряму суперечить базовим політичним цінностям, які утворюють розвиток індивідуальності конкретних людей, їх здібностей та життєвих позицій. Вирішення цієї проблеми можливе лише через зміни у способі мислення, відчуття, розуміння, оцінювання та дії, лише через розширення власного «я».

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеенко И.В. Манипуляция человеком как теоретическая и практическая проблема // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Вип. 3. – Київ – Запоріжжя – Одеса, 1998. – С.146–150.
2. Артемов Г.П. Политическая социология: Учеб. пособие. – М.: Логос, 2002. – 280 с.
3. Білякова О.Г. Політичні цінності та сучасна політична культура // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – 26–27 лютого 1998 р. – К.: Гнозис, 1998.
4. Вальверде К. Философская антропология. – М.: Христианская Россия // <http://www.agnuz.info/library/books/anthropology/>.
5. Гурижина Е.О. Система ценностей как аспект политической культуры // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – 26–27 лютого 1998 р. – К.: Гнозис, 1998.
6. Задорин И., Бутова Ю., Сюткина А. СМИ и политическое сознание: взаимозаменяемость и взаимодополняемость // www.zircon.ru/russian/publication5_3.shtml.
7. Лисичкин В., Шелепин Л. Третья мировая (информационно-психологическая) война. – М., 2000.
8. Матусевич В. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №4–5.
9. Мотузенко Б.І. Маніпуляції як соціальна технологія // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Вип. 4. – Київ – Запоріжжя – Одеса. – 2000. – С.111–124.
10. Овсянецка Л.П. Ціннісні орієнтації як фактор життєдіяльності і розвитку особистості: Збірник наукових праць “Філософія, соціологія, психологія”. – Івано-Франківськ: Плай. – 1998. – Вип. 2, Ч.1.
11. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза. – 1997. – С.141–142.
12. Чазов В. Ценности как фактор формирования политических предпочтений // <http://politanalysis.narod.ru/chasov1.html>.